

Філіпчук М. В.,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри документознавства та філологічних дисциплін
Буковинського державного фінансово-економічного університету
E-mail: Filipchukmv@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТИНА СВІТУ НАРОДНИХ ОБРЯДОДІЙ

У статті окреслено коло мовних одиниць, які становлять собою константи етнокультури. Зокрема, визначено концепти, розкрито взаємозв'язок українських обрядів із дохристиянськими віруваннями, виділено лексико-тематичні групи обрядових номінацій; з'ясовано походження та джерела поповнення певних шарів української лексики; здійснено спробу реконструювати мовні одиниці на тлі обрядових контекстів.

Ключові слова: обрядовий дискурс, вербальний код обрядодії, константи етнокультури, етномовна картина світу, етнокультурний концепт, етносимвол.

Постановка проблеми. Мова як прояв національної самобутності народу зберігає і передає наступним поколінням етнічні особливості світосприймання, картини соціального і культурного побуту, народні думки й почуття, звичаї та обряди, втілені у відшліфованих словесно-виражальних формах, здебільшого символізованих. Оскільки мова є продуктом певної етноспільноти, вона передусім консолідує націю. Упродовж століття в народній мовній свідомості переосмислюється світ реалій, у результаті чого формується категоризація на модель зовнішнього світу. Основу етнолінгвістичних досліджень заклали у своїх працях ще В. фон Гумбольдт, Д. Зеленін, І. Огієнко, О. Потебня, Е. Сепір та ін., які використовували не лише дані мовознавства, а й етнографії, зокрема й контексти народної культури. У другій половині ХХ ст. значний внесок у розвиток етнолінгвістики, зокрема й у вивчення обрядового мовлення, зробили різні вчені: Є. Верещагін, В. Костомаров, А. Вежбицька, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Русанівський, О. Тищенко та ін.

Сучасні дослідження мовних одиниць ґрунтуються здебільшого на широкому залученні позамовних чинників, пов'язаних із широкими культурними надбаннями народу. Як відомо, специфічні, питомі особливості нашої мови відбиває передусім лексика історико-культурного, етнографічного характеру. За Є. Верещагіним, у лексиці кожної мови можна знайти слова, які відображають специфіку народу. Мова як складник і знаряддя культури є важливим джерелом для реконструкції давньої духовної етнокультури. А тому вивчення етнографічної лексики дає можливість зануритися у витoki матеріальної й духовної культури пранароду, в особливості його світосприймання.

Аналіз досліджень і публікацій із теми. У більшості сучасних пріоритетних досліджень вивчаються взаємозв'язки мовної та концептуальної картин світу, що є універсальним орієнтиром людської діяльності, бо визначає загальний перебіг усіх процесів у суспільстві, все його соціокультурне життя. Такими дослідженнями займаються Н. Арутюнова, А. Вежбицька, В. Жайворонок, О. Тищенко та ін. За спостереженням науковців, зокрема А. Вежбицької та Ю. Степанова, існують типові концепти, виразно представлені в усіх мовах і культурах, поряд із якими в кожній культурно-мовній традиції наявні специфічні концепти або, інакше, концепти зі специфічними складниками на зразок «душа». Як мовно-ментальний феномен концепт дозволяє визначити особливості мовомислення, мовної поведінки того чи іншого етносу, тому визначення типового й національного у складі концепту належить до пріоритетних досліджень сучасної лінгвістики.

Актуальність дослідження полягає в потребі етнографічного опису обрядової лексики та фразеології, що в подальшому сприятиме опрацюванню етнолінгвістичної теорії мовної одиниці в цілому.

Мета дослідження – на матеріалі обрядових дискурсивних текстів розкрити сакральні (ритуально-символізовані) значення певних одиниць мови, визначити концепти обрядового мовлення, з'ясувати роль обрядового контексту у формуванні етносвідомості народу.

Сформульовані В. Гумбольтом і О. Потебнею ідеї та принципи пізнання світу, сутності людини, її місця серед живої й неживої природи через мовні символи, створені етносом як результатом спостережень, роздумів і узагальнень над життєвим досвідом, вироблення упродовж багатьох віків правил і звичаїв співіснування із довкіллям стали актуальними й цікавими для вітчизняної мовознавчої науки. Це пов'язано й з тим, що посттоталітарні суспільства, відійшовши від канонів нав'язуваної ідеології, намагаються осмислити своє минуле і сьогодення не в ідеологічних вимірах, а через призму буття народу, усвідомлення ним своєї ролі й місця в конкретній історичній ситуації. Вивчаючи слово як явище культури, його історію з урахуванням сфери побутування, обрядової реальності, ми розпізнаємо український мовний тип, віднаходимо глибини української самобутності й ідентифікуємо себе таким чином серед інших національних культур. Тому важливим на сьогоднішній день постає завдання окреслити у мові механізми концептуалізації, які яскраво відображаються у світосприйнятті етносу, його мовному відображенні, у розкритті концептуальної картини світу та символізації реалії в етнокультурному аспекті.

Слово «концепт» походить від латинського *conceptus*, що в перекладі означає «думка, уявлення, поняття» і первинно функціонувало як термін логіки та філософії. Зокрема, ще в праці «Концепт і слово» С. Аскольдова-Алексєєва концепт характеризується як «мисленнєве утворення, яке замінює нам у процесі мислення невизначену множинність предметів одного й того самого роду», чим і ототожнюється з поняттям. Чимало мовознавців (С. Аверінцев, В. Іванова, С. Нікітіна, М. Рябцева, Ю. Степанов, В. Топоров, М. Толстой, Б. Успенський) приділяють увагу вивченню концепту з погляду культурології і визначають його як «згусток культури». Оскільки в процесі пізнання і членування об'єктивного світу людина не лише називає окремі його реалії, але й осмислює їх у слові, то постає потреба говорити про культурні концепти як мовні одиниці, породжені історико-культурною свідомістю народу, або такі, що характеризуються історичними й культурними нашаруваннями смислів. Тому концепт ніби «перебуває» над концептуальними сферами, виражаючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметові. Пов'язуючись із народними звичаями, переказами, традиціями, концепти підтримують історичну пам'ять, зміцнюють людську спільноту [8, с. 9]. Водночас концепт виступає і формою поняття, і ідеєю, втіленою у певних словесних образах. Людська свідомість охоплює і раціональне, і те, що асоціюється з тими чи іншими уявленнями, які супроводжують поняття. Як зазначає В. Жайворонок, «фрагмент буття предметного світу, відбитий в етнічній свідомості, потрапляє в аналогічний кругообіг могутності пізнання внутрішньо-аналогічних постійних зв'язків і стає життєвим символом-алегорією, що базується вже на художній експресії смислової перехідності. Зовнішні асоціації реального буття стають для мовця внутрішньою звичаєвою сутністю» [2, с. 56].

Концепт включає весь зміст слова (сукупність його смислів) та його зв'язки з позначуваною реалією, з її характером та асоціативністю. Розробляючи новітні методики концептуального аналізу, мовознавці (Н. Арутюнова, А. Вежицька, В. Жайворонок, О. Кубрякова, Ю. Степанов, Г. Яворська) сконцентровують увагу на мовному матеріалі, що найтісніше пов'язаний із традиційною культурою народу та найяскравіше відбиває специфіку його колективної свідомості. За О. Потебнею, мова народу глибоко виражає його національну самобутність, а тому, навіть за наявності еквівалента в інших мовах, окремі слова виступають національними константами, що мають особливе значення для народу.

Концепт «людина» < [здоров'я, краса, щастя, вода] > є одним із найпоширеніших в обрядових контекстах. Вода як головний елемент усього сущого на землі символізує своєрідний рубіж між життям і смертю. Бо, як каже народна мудрість: *Де вода, там життя; Де кінчається вода, там кінчається Земля; Вода – всьому голова; Хліб – батько, вода – мати* або: *Вода – маєток Божий – всім дається, аби натрапив де: закинув якір, та вже й готова їжа*. Вода є постійним супутником людини від народження аж до смерті. А тому людина приклонялася воді, вірила у її надзвичайну силу, у її магічність. Звідси й вірування – «якщо вповні з водою перейти дорогу, то обов'язково пощастить». У переказах різних народів широковідомим є водопоклоніння, коли люди, схиляючись перед водою,

приносили жертви річкам, болотам, озерам, бо вірили, що вода дасть довге життя та міцне здоров'я. Не випадково в народному мовленні часто чуємо вислови: *Пийте здорові!; На здоров'я!*

У стародавніх легендах розповідається, що й земля лежить на воді, а сонце під кінець дня, із заходом, опускається у воду, а тому завжди вранці свіже, світле і бадьоре. Вода вважалася першопочатком світу, тому в колядці співають: *Що ж нам було з світа початку? Не було нічого, – одна водонька.*

Одухотворення води в усіх її різновидах позначилося й на традиційних мовних виразах на зразок: *дощ іде, вода прибуває, роса впала, сльози котяться.* Викликання «небесної води» – дощу – в давнину згодом перейшло в обрядові дитячі ігри, заклички, при цьому відбувалося жертвоприношення небесній силі, напр.: *Иди, іди, дощику, Зварю тобі борицикуВ полив'янім горицику, Мені каша, тобі бориц, Щоб ішов великий дощ.* Воду здавна шанують, як святу, поклоняються їй, вважають за великий гріх плювати в неї. Вода свята, бо освячена богами і має силу змивати з людини бруд, зцілювати від недуги, очищати. Тому її бояться й освячують, щоб вона відганяла нечисту силу, пор. у І. Нечуя-Левицького: *Може б, змити її свяченою водою, і наділа б сорочку пазухою назад. Або Джериша достала орданської свяченої води, помочила Нимидорі голову і груди, очі й щоки* [7, с. 39]; *А Череваниха каже: – Ридван наш так налякав твою господиню, що коли б їй – у добрий час мовити – чого не сталося із переполоху. Може б, і злити її свяченою водою, да нехай би наділа сорочку пазухою назад?* [6, с. 125]. У давнину людину, яку запідозрили, скажімо, у відьомстві, кидали у воду – якщо та потоне, то вона чиста перед Богом, якщо ні, така людина має нечисте сумління, її «виведено на чисту воду». А тому в народі й кажуть: *Його треба вивести на чисту воду; Тебе за шкоду я виведу на чисту воду; У воді не втоне, в огні не згорить; Боїться, мов чорт свяченої води.* Іноді в народному мовленні воду порівнювали з «Божою кров'ю». Тому й селилися люди здавна переважно біля річок, а в селі, де не було річки, казали: «Сюди кров Божя не тече».

Вода, як і вогонь, супроводжує людину від народження до смерті. Новонародженому готують першу купіль у свяченій воді, бо вважають, що треба очистити немовля від скверни і захистити від злих сил. При цьому відбувається обряд «зливки», відомий ще як «полити (обмити) руки, злити наруки, зливання, обмивання», коли баба-повитуха, зливаючи на руки воду, замовляє: «Вода, водице, водице Улянице, ти очищаєш гори, каміння, коріння, очисти і породіллю». При цьому вона дає дитині й «хрест зводи», тобто ім'я. А воду, в якій купали дитину, виливали потім під дерево, щоб дитина росла міцна, як деревце, звідки й традиційні побажальні вислови: *Щоб тобі з води й роси йшло; Як з води рости; Нече з води йде.*

У віруваннях наших предків поширеними були обряди з обмиванням, обливанням, очищенням водою. А тому й зараз під час освячення води на Водохреще намагаються скупатися у воді, бо вірять, що в цей день вода особлива, а тому здоров'я буде на цілий рік. Як відгомін цих вірувань, зберігся звичай обливатися водою у так званий «Обливаний понеділок», перший день після Великодня. В основі цього звичаю є прагнення людини до очищення від усього лихого, що змиває весняна жива вода. При цьому вірили, що «цілий рік не чіплятимуться недуги, а волосся ростиме густішим і пишнішим». При цій обрядодії не просто поливають водою, а кроплять кропильцем із сухого василька, оскільки васильки (базилік) в обрядодіях, як уже зазначалося, виступають символом святості, чистоти. Людина вірила, що через чарівні властивості води вона здобуде здоров'я, добробут, убезпечиться від напастей, лихих сил, уроків. І досі в ніч під свято Введення беруть воду, де сходяться три річки, проливають її через полум'я в миску і вживають від хвороб і вроків.

Символіка здоров'я, краси також пов'язана з цілющими властивостями води та широко відображена в народних обрядах. Зокрема, зафіксовано звичай «вмиватися крашанками», коли водою з крашанок дівчата вмивалися для того, щоб бути красивими, рум'яними, багатими. А тому про красивих, здорових дівчат кажуть: «Гоща, як чиста вода», «Така гарна, хоч з лиця води напийся (з лиця воду пий)», «Дужа, як вода», «Здорова, як вода», «Глянь у воду на свою вроду».

Згадаймо також вірування народу в цілющу силу води, коли мають на увазі живу / мертву воду. В основному про це йдеться в народних казках. Живу (чисту) воду здебільшого брали із чистих

джерел. У народі кажуть: *«Хто хоче чистої води, той іде до джерела пити»*, *«Вода найчистіша біля витоків»*, *«Вода в струмку не буває каламутною»*. Тому здорова, чиста вода там, де її початок (як вказівка на першопочаток життя води і водночас на одвічний світовий водообіг, її вічний рух). Ця вода особливо цілюща, а тому її шанували, її пили, нею окроплювалися, купалися у ній. Завдяки живій воді оживають герої казок, повертаються до свого первісного вигляду, молодіють, дістають богатырську силу, просто зцілюються. Але добути таку воду завжди важко, бо стереже її лютий змії, пор.: у Т. Шевченка *І понад мною Полинула, заспівала Ти, золотокрила... Мов живучою водою Душу окропила* [10, с. 284]. А мертва вода здатна знищити злих людей, перетворити їх на хижих тварин. Звідси вислови: *Ніби скупаний у мертвій воді; Мов з мертвої води*. Особливими застереженнями в народних віруваннях користується вода, якою обмивали покійника, тобто також мертва вода. Її не можна було виливати там, де ступає нога людини, бо ця людина піде слідом за покійником. Тому таку воду виливали здебільшого під дерево. Часто використовують цю воду і у ворожінні.

Цілющою силою наділена *«непочата»* вода, яку набирають із криниці до сходу сонця. Несучи таку воду додому, не можна ні з ким розмовляти, бо вода втратить свої властивості. А щоб властивості *«непочатої»* води були сильнішими, її потрібно набирати з *«трьох»* криниць. Дуже часто таку воду використовували для замовлянь, оскільки вона має ознаки *«примівної»*, *«наговірної»*, *«цілющої»*.

Особливі якості приписуються ранковій росі, яку в народі ще називають *Божим дощем*, *Божою вологою*, тому бажають: *«Дай, Боже, з води і роси»*. Роса завжди цілюща, а особливо зібрана на Святого Юрія. Із росою пов'язано багато вірувань. Так, щоб прикликати любовну тугу, потрібно зібрати вранці до сходу сонця росу, брати її по три краплі, розмащувати по обличчю і примовляти: *«Вмиваюся росою, дівочою красою, у Зорі одягнуся, Місяцем підпережуся, і стану перед моїм судженням у день святковий. Хай мій суджений – ряджений тугою за мною тужить, Думкою за мною мається, і вдень, і вночі до мене поспішає-збирається»*. Традиційно роса пов'язується з *«Божою благодаттю»*. Віра у надприродну силу роси породила вислів *«Діти – то божя роса»*.

У народному мовленні спостерігаємо також і низку цікавих фразеологічних одиниць із компонентом *вода*, які засвідчують певну символіку: *спливти за водою; виливати душу; як вода змила; промити очі; як з гуски вода; вода не освятиться; чистої води; перемивати кісточки; з роси, з води, з усієї лободи тощо*.

Фразеологізовані вислови відображають також і вічний плин води: *Взяла вода; Пити за водою; З водою прийшло, з водою пішло; За водою підеш — пропадеш*, пор. у контексті: *Недаремно Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода* [5, с. 331]. Іноді вода асоціюється з рідною стороною, домівкою та символізує швидкоплинність людського життя, його безповоротність, а тому співають: *Час рікою пливе, як зустрів я тебе, як зустрів я тебе край дороги*.

Віра в надприродну, запліднювальну силу води ґрунтувалася на основній її властивості – сприяння родючості землі, тим самим допомагаючи їй людині. Над нею часто чиняться заговори, заклинання, пор.: *Вода-Водиця, Водиця-Студениця! Очищаси ти коріння, кремення, Луги і береги! Очисти й мене, Дай здоров'я і силу*. На основі цих вірувань виникло багато обрядодій. Фіксуємо, зокрема, обряд *«похорону посухи»*. За його допомогою люди намагалися врятувати свої ниви від нестачі вологи. А як пожертву до священних криниць приносили ритуальний хліб-калач, відправляли там богослужіння. Цей звичай зберігся подекуди й сьогодні.

Очищувальну та цілющу силу мають також сльози, що здатні очистити людину, від різних її провин. Сльози мають також чародійну силу, оскільки можуть повернути до життя померлу людину. Сакральні смисли сліз породили фразеологізовані сполучення: *сльози давають, сльози у горлі застрягли, киплять сльози, сльози заливають, сльози киплять рікам*, пор. також запозичені жартивіліві сполучення, напр. *адамові слізки – горілчані вироби; крокодилячі сльози – удаване, нещире співчуття: А я совітував би чарочку-другу адамових слізок, як казав було отець економ* [9, с. 667] або: *Аж тут раптом заплакав над Ганною крокодилячими слізьми* [9, с. 667].

Як бачимо, лексема *вода* у контекстах обрядодій обростає сакральними смислами. Це є свідченням того, що людина не лише називає окремі його реалії, але й осмислює їх ідеї у слові, в результаті чого слово обростає історичними та етнокультурними нашаруваннями смислів. Таким чином, концепт постає як, з одного боку, вербалізований продукт людського мислення, а з другого, – як носій етнокультурної інформації. Водночас народне дискурсивне мовлення фіксує коло етнокультурних концептів, які позначають константи народної культури, що характеризують національний колорит та ментальність народу.

Список використаної літератури

1. Вежицькая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицька. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
2. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень/ В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія / Іларіон, митрополит. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.
5. Коцюбинський М. Вибрані твори / М. Коцюбинський – К. : Дніпро, 1974. – 443 с.
6. Куліш П. Вибрані твори / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1969. – 474 с.
7. Нечуй-Левицький І. Твори : в 3 т. – Т. 3 / І. Нечуй-Левицький. – К. : Дніпро, 1953. – 482 с.
8. Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования/ Ю. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
9. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наукова думка, 1993.
10. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1987. – 608 с.

Филипчук М. В. Концептуальная картина мира народных обрядов.

Аннотация

В статье обозначено языковые единицы, составляющие собой константы этнокультуры. Определено концепты, раскрыто взаимосвязь украинских обрядов с дохристианскими верованиями, определено лексико-тематические группы обрядовых номинаций; выяснено происхождение и источники пополнения определенных слоев украинской лексики; осуществлено попытку реконструировать языковые единицы на фоне обрядовых контекстов.

Ключевые слова: обрядовый дискурс, вербальный код обрядов, константы этнокультуры, этноязыковая картина мира, этнокультурный концепт, этносимвол.

Filipchuk M. V. Conceptual picture world folk obryadodiy.

Summary

The thesis is outlined a circle (series) of ethnographic linguistic units, that are constants of ethnic culture. On the basis of ceremonial discursive texts have been determined the concepts of ethnic culture. For all that we come out from, that the concept is the whole contents of word (aggregate of his senses) and his copula with the noted reality, with its character and associative ness. Identified a number of ethnic and cultural concepts that make up the picture of the Ukrainian national language discourse whose values can be known only poring over some ceremonial broadcasting. Adhere to the idea, that concept is a verbal component of human thought, that through a language carries knowledge in the form of cultural information. We show the intercommunication of the Ukrainian ceremonies with pre-christian beliefs, select the vocabulary-thematic groups of ceremonial nominations; find out the origin and sources of addition to the certain layers of the Ukrainian vocabulary; explain the symbolism and primitive value of a number of ceremonial lexemes and phraseological units; carry out an attempt to reconstruct linguistic units on a background of ceremonial contexts. Enhanced knowledge of the sacred nature of ritual meanings, processes of symbolization ceremonial speech. The knowledge of sacral nature of the ritual senses and the ritual language symbolizing process is deepened.

The general theoretical conclusions enable to comprehend comprehensively the role and place of ethnic-culture component in the semantics of words, to find out the deep maintenance of the explained word. The same the theoretical value consists in working of general issue of intercommunication of language and culture.

Key words: discurs, ceremonial broadcasting, conceptual and ethnic-linguistic picture (image) of the world, concept, ethnic symbol, phraseological unit.